

Keményfi Róbert: A nemzeti tér építésének lokális útjai, mitikus képzetei és térképi megjelenítési formái c. MTA doktori értekezésének bírálata

Mielőtt Keményfi Róbert terjedelmes és nagyívű, a nemzet és az etnikai térbeliség reprezentációit kritikailag újragondoló akadémiai doktori disszertációjának értéklésébe kezdenénk, érdemes a szerző pályaképeinek, szakmai fejlődésének néhány olyan pontját megidézünk, melyek e mű fejlődéstörténetét, megszületését is nagyban befolyásolták.

A Fekete-Körös völgyi magyarságról, illetve a történeti Gömör-Kishont megye etnikai viszonyairól írt könyvei alapvetően még a hagyományos etnikai földrajz és etnográfia módszertanával íródott munkák. Néprajzoként szinte e művek elkészültének pillanatában felismeri az etnikai térképek korlátait, a társadalmi-kulturális háttérfolyamatok mikroszintű vizsgálatának szükségességét. A Gömör monográfiában már észreveszi azokat a szakmai-módszertani kihívásokat, az interpretáció apparátusának differenciálását igénylő jelenségeket – az „etnikai kaméleon” Jolsva és a gömöri cigányság települési térszerkezetének problémái –, amelyek értelmezését már nem lehet a konvencionális etnikai földrajzi módszertannal elvégezni. A néprajzos erudíció nagyban segíti ebben, ugyanakkor szisztematikusan megismeri a német néprajz a két világháború közötti „barna korszakának” kritikai recepcióját, az angolszász kritikai földrajzi irányzatot reprezentáló műveket, a tértudományok filozófiai hátterét és a francia társadalomtudományok térreprezentációkról írott munkáit. Ennek nyomán az ezredforduló után már jórészt ennek az értelmező-kritikai szemléletnek hatására született írásokat publikál.

Ennek a szakmai fejlődési folyamatnak egyik első állomása a nyelvsziget-néprajzról és annak kritikájáról szerkesztett kötet (2000), majd a 2000-es évek elején megjelent az etnikai táj kultúrnemzeti mítoszáról, az etnicitás fogalmának operativitásáról és a szakrális táj fogalmának használatáról írott tanulmányai már egyértelműen jelzik azt az irányt, amely a hagyományos etnikai kartográfia és az etnikai földrajz revíziójára, kritikai átgondolására való szakmai késztettségét jelzi. Ezt a vállalást később a magyar etnikai és nemzeti tér megszerkesztési folyamatáról, a Tisia-masszívum mítoszáról, a magyar „Mezopotámia” mitikus földrajzi hátteréről írt tanulmányai mélyítik el. Az etnikai térképszerkesztés hatalmi, térlegitimációs igényeket is kiszolgáló gyakorlatának kritikai értelmezése beilleszthető egy általánosabb társadalomtudományi, textológiai megalapozottságú angolszász térképkritikai irányzatba, amely már az 1980-as években a hatalom és a térképek, a tudás, az előállítás, a használat és hitelesség kérdéskörét vizsgálta.

Ezen előzmények átgondolásával, szerves összerendezésével és egységes fogalmi keretben történő elhelyezésével született meg az előttünk fekvő disszertáció, amely interdiszciplináris módon egyaránt kapcsolódik a földrajz és a néprajz nagy tudományterületeihez. A szerző recepciótörténeti igénnyel, a szakok kritikai olvasatának elmélyült művelése mellett az egyes térrepresentációk, etnikai térképművek születésének és tudományos-társadalmi befogadásának tudománytörténeti, gyakorlati kontextusait is felfejti.

A disszertáció meghatározva az értelmezés kereteit alapvetően két szál mentén jelöli ki vizsgálat fő irányait: a magyar nemzeti tér megszerkesztésének, a tér nemzetiesítési gyakorlatainak, valamint az etnikai térképek mint a nemzeti tér reprezentációi létrehozásának és recepciójának kérdésköreit. A nemzeti tér konstrukciós folyamatainak elemzésébe beemeli az emlékezet – a történet- és társadalomtudományok által gondosan kimunkált – fogalmát is.

Keményfi vizsgálatai evidenssé teszik, hogy még a legkorrektebb etnikai térkép is leegyszerűsít és manipulál, mert természeténél fogva nem vagy nehezen tudja reprezentálni azokat a mindennapi interakciókat, kommunikációs rutinokat, kontakthelyzeteket, egyéni mobilitási és migrációs pályákat, amelyek a többnyelvűség gyakorlatát, a másik kulturális kompetenciájának elsajátítását eredményezik, tehát egy olyan identitásrepertoár, mintakészlet létrejöttét, amelyet nem lehet a nemzet etnicista, esszencialista fogalmaiba bepréselni. Ennek belátásával azonban nem elégszik meg, mert arra is rákérdez, hogy az etnikai térképek milyen nemzetpolitikai és tudományelméleti erőterben születtek meg, milyen módon használták azokat, és milyen módon épültek be a nemzeti emlékezetbe és örökségbe.

Az elméleti keretek című fejezetben (12-36. oldal) rendszerezetten és kronologikusan mutatja be a kulturális/etnikai térbeliség tanulmányozásának tudománytörténeti előzményeit, majd a paradigmaváltások, a *térbeli fordulat* legfontosabb vonulatait (a tér társadalmi termelése/termelődése, a tér szimbolikus alakítása, a hatalom és kontroll, valamint a tér viszonya, transznacionális és művészeti terek értelmezése, a posztkoloniális elméletek hatása stb.). Külön figyelmet szentel az etnicitás fogalmának differenciált értelmezésére, a néprajzi-antropológiai térkutatások helyének, érvényességének meghatározására.

A mitikus nemzeti terek – kritikai olvasatok c. fejezetben Keményfi túl szigorú a geográfiát jellemző történeti és esszenciális kétarcúságot komolyan vevő földrajzosokkal szemben: „El kell tehát döntenie a geográfusnak, hogy mit kutat: társadalmi vagy természeti térfolyamatokat, környezetet. Ha ez a döntés megszületett, igazítania kell ehhez az elhatározáshoz a kutatási nyelvet...*Ha azonban ezt a megközelítésbeli szakadékot nem vesszük figyelembe, akkor a két kutatási praxis együttes látószöge a teremtés mítoszok megalkotásának tipikus táptalaját adja.*” Abból a széles körben elfogadott téziséből kiindulva,

hogy a táj *hosszú természettörténeti és rövid, de igen hatékony gazdasági, társadalomtörténeti fejlődés eredménye* (Pécsi 1972), még nem következik, hogy a tájakat komplex módon kutatóknak determinista módon, kényszeresen kezdenie kellene valamit a geológiai évmilliók heroikus kihívásával. Az évmilliók egy természeti-, ha úgy tetszik nyerstájt „hagyományoztak” a tájat átalakító emberi közösségekre (társadalmakra, kultúrákra, civilizációkra). A társadalmilag, gazdaságilag, kulturálisan, esztétikailag stb. meghatározott tájatalakító tevékenységet a természeti környezet, táj bizonyos használatokat óhatatlanul kizáró, limitáló, ha úgy tetszik determinisztikus és annak possibilisztikus (megengedő, lehetőségeket kínáló) felfogásával, mintegy dialektikusan tanácsos értelmezni. Úgy vélem, hogy a környezettörténet (Gyulai 2001, Kázmér 2009), az antropogén geomorfológia (Szabó-Dávid 2007), a történeti földrajz (Frisnyák 1988), a történeti agrár földrajz (Becker 1998), de még a történeti ökológia (R. Várkonyi-Kósa 1993) és az ökológiai antropológia (Borsos 2004) művelőinek meghatározó többsége is elkerülte a teremtésmítoszok és térpredesztinációk megalkotásának csapdáját, anélkül, hogy a szintézis igényét és a két módszertan együttes használatának – kétségkívül kihívást jelentő – kultúráját feladta volna.

A disszertáció fontos része a két világháború közötti magyar emberföldrajz irodalmának – különösen Prinz Gyula munkásságának – kritikai újraolvasása (3. fejezet). Keményfi Róbert Prinz Tisia elméletén keresztül bemutatja, hogy Trianon sokkja, úgy a természet- mint az emberföldrajz számára közvetített kihívása miképpen befolyásolta a tudományos diskurzust. Az 1920 után előállt utódállami, hatalmi konstelláció, a szomszédos államokban élő magyar kisebbség helyzete és a revízió iránti konszenzuális társadalmi igény lökést ad a Kárpát-medence természetes egységét igazoló elmélet továbbfejlesztéséhez, részletes kimunkálásához, és ezt determinisztikus módon adoptálja az emberföldrajz, az „államtudomány” és a gyakorlati revíziós politika is. A sajátos társadalmi szükséglet és politikai ideológia által motivált két világháború közötti emberföldrajzi, etnikai földrajzi korpusz időtleníti, szinte mitikus predesztinációval fixálja a magyarságot és a magyar szupremáciát a Kárpát-medencében. Mint a revíziót is szolgáló, „társutas” tudomány szigorú büntetést kapott az államszocializmus évtizedeiben, mely sérelem bizonyos értelemben gátolta a rendszerváltás után újjáéledő etnikai földrajzon belüli kritikai szembenézést, amit jószereivel egyedül Keményfi végzett el.

Ide kívánczik az a megjegyzés, hogy a *Kárpát-medence* – mint a történeti országtest majdnem egészére alkalmazott – tájnév használat-története és -kultúrája szintén magán viseli a területet szerves egységben látni és láttatni akaró, a revíziós politika által erősített

törekvések hatását. A Kárpát-medence meghatározás már a két világháború közötti emberföldrajzi munkákban is a történeti Magyarország szinonimája volt, ma is így használjuk gyakran egyfajta eufemisztikus körülírásként. A szerző is ebben az értelemben használja (– a bíráló is saját írásaiban). Valójában, ahogy erre Hevesi Attila rámutat a Kárpát-medence természetföldrajzi értelemben csak az alluviális síkságok, hegységperemi dombságok, medencedombságok és a küszöbhelyzetű középhegységek (Dunántúli-középhegység, Erdélyi-szigethegység /!/) területére terjed ki, a széles kárpáti hegységkeretre nem. Hevesi természetföldrajzi szintézisében a Kárpát-Pannon térség kifejezést használja. A történeti Magyarország majdnem egész egykori területére (általában a Dinári-hegyvidéket már nem értették bele) a Kárpát-medence terminust alkalmazni tulajdonképpen inkonzekvens, önkényes és helytelen. Prinz – más szempontból vitatható – Belső-Magyarország – Külső-Magyarország megkülönböztetése valamelyest reflektálja ezt a természetföldrajzi evidenciát. Az Erdélyi-szigethegység, Erdélyi-középhegység, Erdélyi-peremhegyvidék (Pinczés), Biharerdő (Prinz, Hevesi) vagy Nyugati-Kárpátok és Nyugati-hegység (Munții Apușeni) (románok) helyzete sok szempontból érdekes: szerkezete, geológiai felépítése okán sokan nem is vagy fenntartásokkal sorolják a Kárpátokhoz, hasonlóan a Körös-vidéki és szilágysági kristályos rögökhöz (pl. Meszes, Bükk, Preluka) és a Radnai-havasokhoz, melynek vergenciája is élesen elüt a Keleti-Kárpátok többi vonulatától. A szigethegységet Hevesi ugyan a medencéhez sorolja, természetföldrajzi és kultúrtáji, kulturális elkülönülése és elválasztó szerepe azonban markáns.

A Kárpátok, mint igazi határ, kulturális választóvonal vitatható elképzelésének (108-113. oldal) további árnyalásához hozzátennénk, hogy a hegység nemcsak keresztirányban volt átjárható kulturálisan, hanem hosszirányban is. A hegység legátfogóbb és legszélesebb öve, a flis-öv dombszerűen lekerekített hátaival, irtványgazdálkodásra alkalmas területeivel, kisebb-nagyobb völgyeivel és intramontán medencéivel a vlach-jogú pásztornépek tartamos migrációjának és letelepedésének színtere volt, elég csak a szlovák juhászat szókincsére vagy a morva-vlach letelepedésre gondolni (Gunda).

Az „Elbeszélte térképtörténetek” című 5. fejezet (a számozásba kisebb hiba csúszott a 3. után az 5. fejezet következik) inkább esettanulmányokat, konkrét elemzéseket sejtet, a szerző mégis több, inkább az előző fejezetek körébe kívánczó nagyobb ívű elméleti részt helyezett itt el, pl. a térképek szemiotikájáról vagy a szintan és a kartográfia viszonyáról.

„*A nemzetiségi térképek mint a hatalmi beszédmód formái*” c. alfejezetet megalapozó, a politikai nemzetfelfogástól a kultúrnemzeti álláspontig húzódó nemzetiségpolitikai koncepcióváltás és ezzel a nemzetiesítő térfoglalást szolgáló néprajzi kartográfia születésének

körülményeiről írott rész abban az értelemben csonka, hogy még hivatkozások szintjén sem mutatja be, illetve árnyalja az ide vezető utat. Grünwald Béla a Felvidékről írt pamfletje (1878), Beksics Gusztáv munkássága (1883, 1895, 1896), Bánffy Dezső szolnok-dobokai és beszterce-naszódi főispáni tevékenysége (1875-1890) mind a nemzeti türelmetlenségnek és a tér nemzetiesítési praktikáinak már jóval a századforduló előtt megágyazó életművek. Ezek a teljesítmények kétségtelenül hatottak a nemzeti elit veszélyérzetére és mintegy generálták az inadekvát nemzetiségpolitikai válaszok kimunkálását, de hatottak a közgondolkodásra, a hétköznapi sztereotipizációk és kultúrfőlény narratívumok terjedésére, elég például a századforduló utáni székelyföldi lapokba beleolvasni.

A disszertáció e fejezethez kapcsolódó mellékletében helyet kapott közel 100 oldalas dokumentáció fontos, jól interpretált forrásközlés, ami rávilágít a néprajzi (etnikai) térképművek operatív szerepére a magyarság territoriális szimbolikájának megerősítésében és arra, hogy a századfordulós magyar elit egy része – ha nem is kimondva – már reális területvesztési veszélyt látott a nemzetiségek autonómiatörekvéseiben, kisebbségpolitikai aktivitásában.

A zsidóság etnikai térképi recepciójának folyamatát és a zsidóság nemzetépítésben betöltött helyét bemutatni hivatott oldalak (139-143.) árnyalt elemzésével csak egyetérthetünk (sajnos a 140. oldal első bekezdésének végén egy mondat – és vélhetően egy gondolatmenet is – zavaróan megszakad). A zsidóság akkulturációja és asszimilációja régióként, betelepedési időszakok és társadalmi helyzet szerint valóban nagyon sokféle, de szempontunkból összességében nem elhanyagolható a korszakban azok száma, akik már magyar anyanyelvüként határozták meg magukat vagy magyarul is tudtak. Az etnikai, hatalmi térreprezentációk szempontjából a magyarajkú zsidók jócskán hozzájárultak a térképek piros színéhez, különösen az etnikai frontier zónákban. A nyelvileg, kulturálisan, sőt nemzetileg a magyarságba olvadó zsidók egyszersmind a magyar nyelvű iskoláztatás felvállalói is voltak (így tanulhatott magyarul pl. Trencsénben a kisiskolás Lükő Gábor), a bélbóri görög katolikus román felekezeti iskola államosítását 1893-ban például az ottani zsidó kereskedők, fűrészgyárosok és a sovány helyi magyar elit együtt kezdeményezték. Ezzel egy időben a galíciai területeken is megindul zsidóság a magyarországinál jóval kisebb arányú átorientálódása a német (Galícia két német tannyelvű gimnáziumát Lembergben és Brodyban a zsidók tartották fenn), ill. jiddis nyelv felől a lengyel nyelv felé, amely 1920 után vesz nagyobb lendületet (ld. pl. a lengyel Kafka, az 1893-ban született drogobicsi Bruno Schulz példáját). A nyelvileg, kulturálisan asszimilálódó zsidóság – a galíciai bevándorlóktól való elemi félelmekre bizonyos értelemben rácsfolva – egyes vidékeken – városi, nyelvhatár- és

szórványterületeken egyaránt – jelentősen hozzájárult a kor nemzetiségi térképeinek (és a későbbieknek is!) magyar szempontú „kistafirozásához”. Nem tudok olyan etnikai térképrajzolóról, aki a magyar anyanyelvűek vagy nemzetiségűek számából kivonva az izraelita vallásúak számát, a magyar zsidókat kirekesztve szerkesztett volna etnikai térképet. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy az etnikai térképszerkesztés mint mindenkor a döntéshozókat és a nemzeti közvélekedést egyaránt orientáló, „policy jellegű” gyakorlat – éppen az elméleti reflektáltságot a nemzeti tudomány elfogultságával és küldetéstudatával felcserélő szemlélete miatt – tulajdonképpen asszisztált a nemzeti térreprezentációs célokra felhasznált zsidóság fizikai kirekesztéséhez. Ha retrospektíve botrány a világháború forgatagában a Zyklon B gázt is szállító IG Farben vállalatcsoport festékeit használni a Közép-Európa Atlaszhoz (178. oldal), mekkora botrány a revíziót és a magyar nemzeti érdekeket szolgáló etnikai földrajz és térképészet és az erre épülő politikai argumentáció képviselőinek „számító hűtlensége” a magyar zsidósághoz.

A 149. oldalon jelzett, tervezett, de meg nem valósult térképet helytelen anyanyelvi térképnek nevezni, hiszen nem a népesség anyanyelvi megoszlását mutatta volna meg, hanem amint a 155. oldalon közzétett levélből kiderül a magyarul beszélők (beleszámítva a magyarul tudó nem magyar anyanyelvűeket) arányát tüntette volna fel az 1900-as népszámlálás adataira alapozva. Néhány megyei szintű megközelítést nem számítva az etnikai kartográfia máig nagy adóssága, hogy a magyar nyelv ismeretének 1900-ból, 1910-ből és 1941-ből rendelkezésre adatait nem dolgozta fel a nemzetiségi lakosságra vonatkozóan. Egy egyszerű művelettel megkapható a magyarul tudó nemzetiségi lakosság száma, amit a nem magyar anyanyelvűek összlétszámához viszonyítva megkaphatjuk a magyarul beszélő nemzetiségi (=nem magyar anyanyelvű) lakosság arányát. A képet természetesen bonyolítja a három vagy több nemzetiségű települések esete, ahol a népszámlálási statisztikákból nem lehet pontosan meghatározni, hogy az egyes nemzetiségek közül melyek affinisabbak a magyar nyelv iránt. Ezeket már csak helyi történeti néprajzi mikrovizsgálatokkal lehet finomítani.

Az egyébként értő és műves színelméleti apparátus és elemzés (186-212. oldal) kissé túlírtnak tűnik a levont következtetések és a bemutatott példák újszerűségének tükrében, hiszen a figyelemfelkeltő vörös szín primátusa és az elképzelt nemzeti/nemzetállami tér más etnikumok által beélt területeinek halványabb színekkel történő megjelenítésének – szinte tudattalan – gyakorlata és rutinja régtől evidencia.

A konkrét térképi elemzések kapcsán szükségesnek tűnik néhány pontosítás és korrekció:

1. A magyar-szlovák nyelvhatárról szerkesztett térkép elemzésével (204. o.) alapjaiban egyetértve, el kell mondjuk, hogy az 1938-as államhatár magyar oldalán igenis van egy szláv

(= szlovák!) terület (ami ráadásul nem is szórvány): a Nagysurány környéki szlovák többségi területet a szerző állításával (pontosabban elbagatellizálásával) szemben igenis kiemeli a vörös szín, s ennek csak „csökött pendant-ja” a Zobor-vidéki magyar falvak zöld színű csoportja.

2. A 206. oldalon közölt térkép nem román térkép, hanem – ahogy a címéből is látszik – olasz, a híres geográfus-kartográfus Giovanni de Agostini (1863-1941) vagy munkatársai szerkeszthették, a román atlaszba csak átemelték.

3. A disszertáns félreértelmezi Wilhelm Winkler a 210. oldalon bemutatott térképén, az államhatárok fekete vonala mellett húzódó fehér vonalakat, amelyek jól láthatóan nem a német „néptestet” (Volkskörper) fogják egybe, stb. (207-208. oldal), hanem azokat a problémás határokat jelölik, amelyek éppenséggel akadályai a „néptest” egységének. Jól látható a fehér sáv hiánya a pl. Morva folyó mentén, az 1922-es népszavazás nyomán Ausztriához került Klagenfurt környéki vegyes lakosságú területnél vagy éppen Klodzko (Glatz) legnyugatibb, csehek által lakott csücskénél, ugyanakkor jól látható a fehér sáv megléte Németország és Ausztria határánál.

Nem egyértelmű, hogy a Rónai-féle Közép-Európa Atlasz és a „nemzeti kartográfiai gyakorlat” miképpen tekinthető pl. a Vizsolyi Bibliával, a Kalevalával vagy éppen Barons – a lettek emlékező nemzeti büszkeségét előhívó – sok tízezernyi cédulát rejtő dalosszekrényével egyenértékű emlékezethelynek (176., illetve 227. oldal). Egyrészt a szűk körű – döntően a kartográfus, geográfus és történész szakmára korlátozódó – ismertség és a több évtizedes elhallgatás miatt bekövetkezett feledés okán ezen mű, illetve műhely ismeretének kollektív emlékezetformáló jellege erősen a szaktudományokra korlátozott, nem úgy az általuk létrehozott, ill. ihletett egyes produktumoké, amelyek valóban nagyobb hatással vannak a nemzeti emlékezetre és térképezetekre. Ha már ebben a hagyományban feltétlenül lieux de memoire-t akarunk meghatározni, az leginkább a Teleki-féle *Carte rouge* lehet.

A trianoni békedöntés a magyar emlékezeti kultúrába való beépülését (227-228. oldal) nemcsak a békedöntés mai napig tartó felfoghatatlanságával, hanem az aktív emlékezetpolitikai döntésekkel és politikai instrumentalizációval javasolnám bővítetten értelmezni, így a mai magyar közkultúrában például az etnikai és Nagy-Magyarország térképek, nemzetiszínű és árpádsávós Nagy-Magyarország matricák használatának a romesztétikai megközelítése mellett, a ressentiment-ideológiák és a politikai öndefiníciós/igazodási kényszerek szerepének taglalása is kívánatos lenne.

A disszertációt olvasva a néprajz mint empirikus kultúratudomány szerepének – ha úgy tetszik – küldetésének fontossága kap hangsúlyt. A néprajz az interetnikus kapcsolatok vizsgálatára való nyitottsága révén, a terepmunka empiriája és a szak módszertani és szemléleti megújulásában rejlő lehetőségek segítségével, a társadalomtörténet, irodalmi hermeneutika, textológia, szociológia és kulturális antropológia felől érkező elméleti transzferek inspirációi nyomán mára képessé vált arra, hogy hasson azokra a tudományágakra és társadalmi alkalmazásokra, politikai diskurzusokra és policykre, melyek művelői, létrehozói nem rendelkeznek, rendelkezhetnek efféle empirikus, elméleti és módszertani apparátussal, reflexív mérlegelési képességgel. A néprajznak van egyfelől hitele, másfelől módszertani apparátusa, hogy megmutassa: a nemzeti tér mégoly világosnak és egyértelműnek tűnő politikai retorikai és kartográfiai megfogalmazásai mögött milyen történeti folyamatok, társadalmi valóságok és konstrukciós gyakorlatok húzódnak.

A fentebb leírtak alapján Keményfi Róbert akadémiai doktori disszertációját úgy a néprajz mint az etnikai földrajz és általában a társadalomtudományok számára újat hozó, elméletileg megalapozott, hatalmas mennyiségű és többrétű szakirodalmat feldolgozó, bátor és szemléletében remélhetőleg nagyhatású munkának tartom, nyilvános vitára bocsátását és a mű elfogadását javaslom. A mű könyv formátumban történő megjelenését is bátorítom, amihez szívesen rendelkezésre bocsátom a kisebb elgépelések, mondatszerkesztési hibák, a hivatkozott, de az irodalomban fel nem tüntetett tételek listáját.

Budapest, 2011. szeptember 17.

Dr. Ilyés Zoltán (PhD)
egyetemi docens (Miskolci Egyetem, BTK, KVAI)
tudományos főmunkatárs (MTA, ENKI)